

GRÖNSKANDE VÄG - BLOMMANDE STENBROTT

Av HANS HERGIN

Småland - ja, det är väl för mig närmast Döderhults socken och framför allt byn Vånevik vid Kalmarsund.

Där i den byn föddes jag en gång, därifrån reste jag för snart fyra decennier sen, och dit har jag återvänt under alla år: varje sommar, varje jul.

Fastän bosatt på andra håll, först längre norrut i Småland, därefter i Uppland, har jag följt hur byn och markerna i dess närhet ständigt undergått förvandlingar.

Granitens och stålets klingande envig i och invid urbergen har ljudit allt svagare och slutligen tystnat. Rälsbanorna mellan havet och stenhuggerierna inne i skogarna, rälsbanorna som bar tusenden ton sten ut mot världen har rivits upp, och de mastiga trallorna av ekplank och järn är bortvräktade, eller står och kurar på den ödsliga kajen i dyster sällskap med upplag av huggen sten till ett monument, vilket dess bättre aldrig kom att resas - Hitlers segermonument. Varje gång jag har klivit omkring bland kajens sötväppling och renfana har jag fågnad tittat på stenfogarnas ditmålade beteckning, som en ironisk gudinna Nemesis ingav den allerhögstes arkitekt. Där står nämligen R a f, och det blir ju faktiskt Royal Air Force - engelska flygvapnets namn.

Nåväl, andra förvandlingar...

Byns handelsbodar har försvunnit. En bod har rivits, en har byggts om till bostad, Konsums relativt nyuppförda butik har blivit någon sorts magasin; och handels nu var tusen ni kan ni som är kvar i byn. Skolan har lagts ned. Riksväg 15 skär bilmorrhånde och bensinosande genom byn. En stor del av stränderna är nerlusade av sommarstugor; och för alltid omöjliggjorda är ni vandringar utefter lent sorlande vatten med strandaster och fackelblomster, över bergklintar med ljunghynt och knastrande renlav, mellan slånbarssnår och solgläntors gullklöver och jungfrulin

och trift. Norrgårdens och torpens åkrar ligger hoptovade av vildgräs och starr, utmed raggiga, lömskt glimmande diken ränner björk och säle upp. De sista tyska företagarnas stora park om många tunnland har länge sedan blivit skog igen. Men det är en något säregen småländsk skog. En främling som gick där bland tallarna och lövträden skulle helt oförhoppandes stå och förundra sig inför ett par taniga cypresser, några ståtliga silvergranar. Han skulle stanna och ruska på skallen åt ett guldregn, undra längre fram vem den dåren kunde vara som gick och planterade häckspirea här bland enbuskarna. Och en slängd botaniker skulle - förutsatt att han inte råkade träffa på de andra parkrelikterna och ansåg sig till rätta sammanhanget - till sin glada häpnad göra ett sensationellt fynd: ett exemplar av Acer campéstre, naverlönn, som är vildväxande uteslutande i Svedala socken i Skåne.

Vånevik har för visso varit med om en hel del.

Och till allt annat så har den här byn, som "fick en viss betydelse för världens gator och trottoarer när dess fina, grå granit upptäcktes någon gång i det nittonde seklet", för att nu fräckt citera ur min eger roman "Hård klang" - till allt annat så har den på sistone snöpligen blivit berövad sin identitet av den inkorporerande, milen ifrån belägna staden Oskarshamn, före detta Döderhultsvik.

Jag tankegår väl ett tag, inte i någon alltför nostalgisk sinnesstämning, hoppas jag, och jag lämnar nog byn tills vidare, går först vägen mot Knipefloer. Den smala och steniga slingervägen knogade min morfar och hans söner fram genom skogen och över bergen för att få en hjälpligt farbar förbindelseled mellan kronotorpet och stenhuggarbyn, där en annan slingerled tog vid och ordnade anknytning till stora landsvägen borta i väster.

Morfar och mormor var duktiga människor, har det sagts, de brukade två torp, Knipefloer och Brånäs - där min mor, Selma, föddes för åttioåtta år sen - och därjämte höll morfar åkeri. Det kändes förstas tokigt att kunna skjutsa bara norrut - morfar spekulerade, och så kom södervägen till.

Med ingen annan väg i detta land är jag mer förtrogen.

Där gick jag som barn för att hämta mjölk, eller för att gallra rovor och hur intensiva alla intrycken var, hur skarp gränsen låg mellan det ljusa och det mörka...

Efter den förhatliga skymningens fall blev varje steg ödestungt, fast man tassade så ängsligt lätt. Vetskapen om att detta var bygdens kusliga spökväg tyranniserade svårt en i bättre dager rätt så kavat skogsångare. Hemsigheterna kunde börja bara en liten bit ifrån byn. När det

sista ljuset hade förbleknat i den sista stugan var man helt utlämnad åt det ohyggligt ovissa, för där man nu gick och innan man kom fram till den frälsande backen i glesskogen lurade allsköns otyg på en. Det hände aldrig någonting. Men det kunde ju hända någonting - gräsligt!

Sen följde en mindre ryktbar sträcka, men herregud, där borta... Där borta låg Bosta hällar! Och så kom man då ohjälpligt dit. Till det rusliga spökberget, där så många människor hade blivit genomslagna av fasa inför rysliga syner: glödande ögon mellan martallarna, glidande svarta likkistor, hin själv med piskande svans och hotfullt nerhukad så att han såg liksom avhuggen ut mot den kalla natthimlen... Det berget skulle man över! Och så en gång till, när man gick hem!

Jag upplevde intet och ändå allt på detta skräckens berg, men så vitt jag vet röjde jag ingenting om rädslan för mina föräldrar. Följaktligen visste inte Alfred, min far, att han en snövirvlande senhöstkväll kom stegande emot en son som nu till sist, o Gud, verkligen såg ett spöke-ri! Jag var på hemväg och hade just passerat Bosta hällar då jag fick syn på ett flackande sken. En självljysande vålnad! Och den närmade sig. Jag ville kasta mig av vägen, gömma mig bakom en buske, men stod fast. Frusen kvar där jag hade tvärstannat. Upptäckte ett par klivande stövelben, såg en rätt naturlig stormlykta. Masade mig försiktigt framåt, beredd att fåvitskt flyga in i skogen ifall någonting hemskt ändå skulle visa sig ovanför stövelbenen.

Då fars röst...

- Jaså, där kommer du, pojke... Vilket oväder! Blev rädd för att du skulle gå vilse i snön...

Hå! Lite snö var väl ingenting! Förkunnades det morskt. I ett övermått av lögnaktig lycka.

Men om morfars väg var otäck i mörker så var den så mycket finare i ljusets tid, om våren och sommaren. Då låg det inte något ruvande hot över Bosta hällar. Då släntrade man ogenerat upp på högsta toppen och tittade ut mot havet och Blå Jungfruns mjuka båglinje långt där borta.

Den välsignade kvällssolen!

Fågelspelet!

Det var särskilt en fågel som jag ständigt hörde. Då kände jag inte namnet - nu vet jag det: koltrasten.

I hagen nära Knipeflöe växte gullvivan, blomman som man sällan hittar någon annanstans, ehuru den ju i övrigt ju inte alls är ovanlig. Jag fruktar att jag var en fördömt energisk plockare som gjorde sitt yttersta för att utrota den.

Och bäcken i samma hage...

Ja, diket från Hemängarna, som morfar hade odlat upp, blev faktiskt en liten glad sopranbäck när vattnet satte fart mellan den branta släntens ekar och stenar. Vad den bäcken fascinerade mig... Jag älskade den. Döpte den till Niagara och hörde vattendånnet i det ljusa kvillret

På den tiden fanns inte längre morfar och mormor. Torpet innehades av morbror Karl. Han var en äventyrlig torpare. Höll sig med två drängar och finåkte efter ett par onyttiga ponnyer, som malde i sig hö från en avsevärd del av de tjugusju tunnlanden.

Drängen Muffe tänkte emigrera till Amerika och köpte sig en revolver. Därmed var det slut med dristigheten. Han reste aldrig, och väl var no det. Han hade antagligen blivit ihjälskjuten, fånig som han var.

Mjölkhämtaren och rovgallraren växte - något så när - och blev en snobbig yngling som åkte velociped på morfars väg till flickan i Oskarhamn. Om den gemanta sanningen skall fram så hände det allt som oftast om nätterna att karbidlyktan fick sig ett par extra droppar vatten när jag närmade mig de platser, barnet hade skyggat för - nu kunde de passas i ett knallvitt sken.

Inte förrän i denna stund, när jag här i grannskapet av Stockholm tankegår på morfars väg nere i Småland, har jag till fullo insett hur envetet trofast jag har luffat på den i alla år.

Vi reste hem till Vånevik varje sommar, hustru Stina och jag, och naturligtvis gick vi till Knipeflo. Som nu var friköpt från kronan och ägdes av Fridolf, morbror och kamrat. Han höll oss med fiskevatten i Smältevik, båt och mjårdar.

Smältevik... Skön, vid, döende. Då man rodde där frasade den farliga vackert färgskiftande ävjan mot kölen. Drog man sig inåt åmynningen håll snärjdes båten av det vita Näckroshavet, och i allt detta överdåd av prakt fördes tanken till ett annat hejdlöst blomhinder: vattenhyacinten i Mississipp och Paranáfloden.

Ville man bada i denna vik, vari årmiljoners sediment hade höjt botten och gjort den till ett hot mot vattnets fria existens, fick man ro över hela vidden till sundet mot fjärden - där var det inte livsfarligt att ge sig i.

Ett stycke ifrån, utmed fjärden, såg vi Näset ligga tyst och öde. Då i det längst bort belägna stenhuggeriet, upplevde Vånevik för snart femtio år sen sin sista storhetstid. Då höggs all stenen till konserthuset i Stockholm - pelare, frisreliefer, kapital, taklister, trappor. Arbetet räckte i två år.

Därefter blev det allt tystare på Näset.

Sen blev det helt tyst och för alltid.

I allmänhet uppfattas måhända stenhuggning som ett grovgöra. Så är inte alltid fallet. Ibland arbetar stenhuggaren med fina, raffinerade ting, efter modeller gjorda av konstnärer. Jag minns en lång rad av stora porträttbyster som kom till på Näset under förfarna händer, men jag jag minns erinrar mig blott två av de förevigade: Jöns Jacob Berzelius och Carl Wilhelm Scheele.

En sommar när vi var där ute och tittade på det gamla vattenfyllda stenbrottet, som låg dolt bakom framträngande snår av en föga grätten växtlighet i skravlet, stod det en hög, grånad gipsmodell nere vid sjön. En ståtligt stiliserad uggle.

Minerväs uggle?

Kanske finns den där ännu och stirrar med stela ögon ut mot ett vatten som på sin tid bar befruktande galeaser och skonare till Näset. I så fall kan den ju få symbolisera en melankolisk insikt som en annan fågel, korpen i Edgar Allan Poes dikt "The raven" uttryckte sålunda!

Never more.

[16] Aldrig mer något klangrikt möte här mellan urtidens granit och stål. Töta buskage där trallorna rullade en gång. Vid stenbrottets kante praktklungor av keveldun.

Vildgräs och starr på tegarna som morfar odlade. Hans väg grönskande och sällan begagnad.

Fridolf borta, och en ny ägare: en stockholmare.

Nu går jag bestämt en annan väg hemöver, genom djupa kronoskogen, och hälsar på ett par notabiliteter: Galium odoratum, myskmadra, och Hedera Helix, murgröna. Den förra finns på bara ett ställe, den senare hittar man - fast den eljest är så mycket sällsyntare att den är fridlyst - litet varstans: på mosstuvor, över flyttblock, slingrad omkring ett träd. Den är för visso en raritet, inte endast genom sin sällsynthet. Den förekom på jorden redan under första delen av tertiärtiden - för cirka sextio miljoner år sen. Forskare anser att nutida vildväxande bestånd med mycket stor sannolikhet har varit vegetativt beständiga på samma ställen i upp till fyra tusen år - ett par årtusenden före Kristus alltså. Om det stämmer så har således Snåland åtminstone i det fallet förändrat sig föga!

--Ja, murgrönan är tankeväckande, och fundersam driver jag vidare, efter att ha nickat farväl åt den sista pigga åldringen.

Där ödatorpet Nymålen, varifrån jag också hämtade mjölk ett tag, medan det ännu var ett levande boställe. Och där jag inhyste den otäcke Simon Legree från "Onkel Toms stuga". Visserligen fanns det inget moras i närheten åt Kassy och Emmelina att tillfälligtvis gömma sig i när

flyktplanerna prövades. Men jag som lätteligen tänkte bort torpare Hyckenberg och hans familj hade ju ingen svårighet med att tänka dit ett moras.

Stigen därifrån är utplånad, men jag hittar i alla fall. Genom Busemosse - som inte är någon mosse utan täta skogen. Naturligtvis var också den skrämmande i mörker när Maja och jag smög oss igenom den med våra mjölkkrukor, och vi hade så sorgligt olika meningar om hur vi skulle förhålla oss gent emot alla lurande fäsligheter. Jag visslade, visslade, och Maja tassade bakom och viskade och bad om en förständig och bevekande och ödmjuk tystnad.

- Är du rädd, lipsill? hånade stora karlen.

Men hon fick hålla honom i hand.

Där ödetorpet Bockemålen, eller hur man nu skall uttrycka sig, för där finns ingen stuga längre, blott epilobium och björnbärsrevor där den låg. Och på starrtegarerna rycker skogen an. På en av dessa tegar hittade Stina och jag en junidag några fantastiska exemplar av orkidén Jungfru Marie hand. De var över halvmeter höga: trolska majestäte

I skogsmarken Lakärren en bit ifrån byn möter återigen minnen från bergssprängartiden. Antagligen är det bortåt ett århundrade sen de bergen öppnades. I min barndom kunde banvallen mot kusten ännu skönjas - där gick Pacifikjärnvägen genom Nordamerika. De söndersprängda granitmassiven blev Klippiga bergen. Man hade en lättsam och storvulen fantasi dåför tiden.

Överallt ligger de, stenbrotten. I skogarna, mitt inne i byn. Alla vattenfyllda. Somliga källklara, andra grönskande av frodig andmat, eller vackert marmorerade och blommande av färgskimrande plankton och flagellater. Ett brott är slösande smyckat med stilig vattenklöver i rosa och vitt.

De gavs namn allihop, bär dem än i dag.

Här några av de tysta svalg där en gång sprängskotten dånade och stålet klingade mot graniten:

Grytan: det djupaste brottet. Det har sagts att stenen fick hissas upp med tillhjälp av tre kranar på olika avsatser. Blott en människa har drunknat i detta brott, fastän det ligger mellan stugorna och saknar skyddsräcke. Kvinnorna sköljer kläder över djupet. Den som stöp i och drunknade togs upp med dragg. Av en före detta tysk disponent som hade varit ulanlöjtnant i första världskriget och sedermera, kommen på obestånd till följd av samma krig, blivit dagsverkare vid sitt förutvarande stenhuggeri. En hyggelig karl, har jag hört, ingen sälle i sin glansdagar. Fast det var nog hans broder direktören som bestämde det

mesta i firman. Disponenten brukade rida på en rapp skimmel. Direktöre färdades i kalessch, efter två hästar. Senare sågs han, kommen på obestånd även han, loma vilsen i byn. Innan han försvann till ett Tyskland som inte hade velat köpa någon sten under kriget. Tyskland har haft en avsevärd inverkan på livet i den småländska byn Vånevik.

Missionshusberget: ligger alltså i bönhusets närhet. Att ingen har omkommit här får betecknas som ett under. Den smala byvägen går tätt intill den öppna kanten, och ett oförsiktigt steg en kväll, en natt i den förr så nedmörka byn...: ett tjugu meters fall och där nere det grunda vattnet och under detta stora skrotstenar med vassa kanter! I sanning: här har skyddsänglar stått på vakt. Men företagaren, som inte lät hägna stupet, kunde de gott ha puffat i (och, för all del, nappa åt sig just som han skulle doppas, drummeln).

Kasernberget: beläget strax intill den långa stenbyggnaden som uppfördes på order av Carl J. Schylander, mäktig storsvensk, allsmäktig bykung i förra seklet, död nära hundraårig. Större delen av Kasernberget skeppades till Tyskland, där Kiel-kanalen byggdes. Långt senare, nittonhundrafemtio<sup>1855</sup>, sågs gamle mästaren Victor Sjöström färd förbi det i gigg, då "Hård klang" historien om stenhuggarbyn, blev film. Han var inte patron Schylander och han hette Klaus Willenhardt och han var allsmäktig bykung men alldeles för nobel - han var Victor Sjöström.

Gamlehult: platsen inne i skogen där enorma mängder sten har sprängt ut i, skulle jag tro, bortåt hundra år, och där det ena brottet har slukat det andra, så att säga. Skrottipparna är kolossala. Nere på de stupande brottsidorna sipprar blottlagda källådror. I detta berg sluta de stordriften sist, och kranarna står alltjämt kvar. Kanske stretar några få eftersläntare där ännu vid enstaka tillfällen. Ingen annanstans lyser en skönare blåeld än här, emellan rostiga räls, och skeduvorna slår sig ned på kranstagen.

Brödlösa: ligger i en utkant av det som en gång var tyskarnas park. Det är sällsamt nog ett vackert stenbrott: kärvt attraktiva granitväggar med intressanta utsprång, formade av dynamiten och krutet, och där nedanför ett stilla vatten. Men bergsprängarna uppskattade inte Brödlösa, det framgår av namnet. Berget var trasigt, gav motvilligt ifrån sig hyggliga ämnen. Ville dolskt förmäna de larmande vandalerna deras dagliga bröd. Senare i tiden, när brottet hade blivit en jättedamm, proberade en trevlig och sangvinisk präst en annan utkomstidé i Brödlösa: han planterade in fisk. Men det näringsfånget blev det helle inget bevänt med. Fast alltjämt kan man få se någon fiskspink stå där nere över stenskrötet och hungrigt snegla efter det timliga.

Mollskinnet: berget med det konstiga namnet. Mollskinnet... av vilken anledning kallade man ett stenbrott så? Det är befintligt i närheten av sjön i norra Vånevik, och det var ett generöst brott: levererade villigt i början av detta århundrade den koloss som blev minnesvården på slagfältet i Poltava. På en vägg här hänger ett större, inramat fotografi som jag på sin tid fick av min far, innan han i det närmaste nittioettårig gick bort. Det är en bistert vintrig bild av Mollskinnet. Kyliga, råa granitytor, snö, is. Ett antal män med släggor och järnspett och borrar. Till höger en robust handkran. I mitten den nyss utsprängda, något tilltuktade kolossen och stoltserande ovanpå den basen Chas i smorlädersstövlar och storkavaj. De flesta av männen, måhända alla, är nu döda, liksom de i Ukraina förmultnade soldaterna som skulle hedras med stenen från Mollskinnet.

Döden, ja...

På inga andra arbetsplatser var den väl påpassligare än i de gamla stenbrotten. Det bakades och bändes invid stup: spett slant, kroppar störtade och skallar kunde spräckas. Krutet och förladdningen drevs ner i borrhålen med stänger av järn, och skotten kunde explodera rakt under laddarna. Efterhand övergick man till att begagna laddstakar av trä. Sen inträffade explosionerna planenligt. Ifall elden i stubintråden nådde tändhatten där nere. Men stundom slocknade elden. Då borrades det i hålet för att ge rum åt en ny laddning, och trots vatte begjutning kunde det smälla. Borret antände väl medelst friktion den slocknade, vattentäta stubinen: elden löpte osynlig under dess isolerande hölje, nådde det torra krutet längre ner, och detonationen kom.

I fråga om stenhuggarna benyttade sig döden av silikosen och tog dem när stenlungorna sviktade.

Men för allt detta hårda och riskabla arbete hade de väl en redlig betalning?

Nej. Detta är ingen saga.

De hade en usel betalning.

Deras livsäventyr var bistert.

De åldriga stenbrotten må blomna - inte berättelsen om dem.